

ZAMANIN POEZİYASI: ANCELA KARTERİN ROMANLARINDA ZAMAN TƏSVİRİNİN MÜƏLLİF STRATEGİYALARI

Mehriban Əliyeva

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: mehriban.aliyeva@adu.edu.az, mexr5@yahoo.com

Xülasə. Məqalədə məşhur ingilis yazıçısı Ancela Karterin əsərlərində bədii zamanın səciyyəvi xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Tədqiqatın məqsədi müəllifin zaman anlayışına münasibətinin spesifik cəhətlərini üzə çıxarmaqdır; bu problem onun “Sirkdə Gecələr” (*Nights at the Circus*), “Müdrük Uşaqlar” (*Wise Children*), “Yeni Həvvanın Ehtirası” (*The Passion of New Eve*) və “Sehrli Oyuncaq Mağazası” (*The Magic Toyshop*) romanları əsasında təhlil olunmuşdur. Bundan əlavə, ədəbi mətndə zamanın simvolik təcəssümü kimi saatın funksional əhəmiyyəti də nəzərdən keçirilmişdir.

Açar sözlər: İngilis ədəbiyyatı, zaman, müvəqqətilik, postmodernizm, feminizm.

THE POETICS OF TEMPORALITY: AUTHORIAL STRATEGIES OF TIME CONSTRUCTION IN THE NOVELS OF ANGELA CARTER

Mehriban Aliyeva
Azerbaijan University of Languages, Baku, Azerbaijan

Abstract. This article examines the distinctive features of fictional time in the works of the renowned English writer Angela Carter. The study aims to uncover the specific characteristics of the author's engagement with temporality as a problem articulated across several of her novels, including “*Nights at the Circus*”, “*Wise Children*”, “*The Passion of New Eve*” and “*The Magic Toyshop*”. Additionally, the functional significance of the clock as a symbolic representation of time within the literary text is analyzed.

Keywords: English literature, time, temporality, postmodernism, feminism.

1. Giriş

Müvəqqətilik məsələsi humanitar elmlərdə daim mərkəzi mövqe tutmuşdur, çünki zaman insan varlığını formalaşdırır, ona bütövlük və istiqamət verir. Bu səbəbdən fəlsəfi sistemlər zaman nəzəriyyələrini daim inkişaf etdirir və mürəkkəbləşdirir, yazıçılar isə bədii məkan və zaman koordinatlarının müxtəlif deformasiyaları vasitəsilə bu problemə dair müəllif mövqələrini ifadə etməyə çalışırlar. Bu xüsusilə postmodern mətnlərdə aydın görünür, çünki onlar zamanın xətti determinasiyasını dekonstruksiya etməyə yönəlir. XX əsrin ikinci yarısının ədəbiyyatşünaslığı da qeyri-ənənəvi məkan-zaman modellərinə artan maraq göstərmişdir. Ancela Karter postmodern poeziya çərçivəsində yaradıcılıq göstərərək müvəqqətilik probleminə xüsusi əhəmiyyət vermişdir. O, zamanın və onun xüsusiyyətlərinin həm fərdi həyatlara, həm də ümumdünya tarixinin inkişafına təsirini araşdırmışdır. Bununla yanaşı, Karter bu məsələləri feminist prizma vasitəsilə təhlil etmiş, bu yanaşma onun bədii dünyagörüşünü əsaslı şəkildə formalaşdırmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, onun romanlarında zaman qatlarının deformasiyası yalnız estetik effekt yaratmaq məqsədi daşımır; əksinə, bu dəyişimlər daha çox semantik yük daşıyır və zaman kateqoriyasının fəlsəfi şərhini əks etdirir.

Müvəqqətilik amili simvolik obrazların, xüsusilə də saat mexanizmlərinin daxil edilməsi ilə problematikleşdirilir. Karterin əsərlərində tez-tez dayanmış, sürətlənmiş və ya yavaşayan saatlara rast gəlinir. Görünür ki, yazıçı bədii mətn daxilində zamanın xətti determinasiyasını sarsıtmağa və bununla da personajlara daha geniş azadlıq imkanı yaratmağa çalışır. Bu baxımdan, təqdim olunan tədqiqatın məqsədi müəllifin romanlarında təzahür edən zaman modellərinin spesifik xüsusiyyətlərini müəyyən etməkdir. Bu məqsədlə Karter mətnlərini təşkil edən məkan-zaman koordinatları, xüsusilə də tez-tez pozuntulara məruz qalan saat obrazının semantik funksiyası təhlil olunur.

2. Nəzəri çərçivə: Xronotop və feminist müvəqqətilik

Bədii əsərlərdə məkan-zaman koordinatlarının öyrənilməsi tarixinə nəzər saldıqda, bu sahənin Mikhail Bakhtin tərəfindən elmi dövriyyəyə daxil edilmiş “xronotop” anlayışı ilə sıx bağlı olduğunu qeyd etmək vacibdir. Onun “*Romanda zamanın formaları və xronotop*” əsərində bu anlayış belə izah olunur: “Bədii xronotopda məkan və zaman göstəriciləri vahid, düşünülmüş konkret bütövlükdə birləşir. [...] Zaman sanki sıxlaşır, cismani forma alır, bədii baxımdan görünən olur; məkan isə zamanın, süjetin və tarixin hərəkətinə həssas şəkildə cavab verir” [9, s.84]. Yuri Lotman, Dmitry Likhachev, Vladimir Propp və digər tədqiqatçılar da mətnlərdə fəaliyyət göstərən zaman və məkan xüsusiyyətlərinə diqqət yetirmişlər. Zaman ayrıca fəlsəfi kateqoriya kimi Søren Kierkegaard, Henri Bergson, Edmund Husserl, Gilles Deleuze və Karl Jaspers kimi filosoflar tərəfindən araşdırılmışdır.

Lotman bədii mətndə zamanı müəyyən qayda kimi izah edir və onun müxtəlif vasitələrlə reallaşdırıldığını vurğulayır. O, yaradılma vaxtını, əsərin maddi obyekt kimi mövcudluq zamanını və oxucu tərəfindən qavranılma zamanını fərqləndirir [12, s.133]. Bədii mətndə formalaşan zaman müəllif təxəyyülü və estetik məqsədlərdən asılı olaraq müxtəlif formalar ala bilər: real zamanla üst-üstə düşə, uzaq keçmiş və ya gələcəyə yönələ, alternativ və ya qeyri-müəyyən xarakter daşıya bilər. Həmçinin o, sürətlənə, yavaşaya, parçalanmış hala gələ və ya tamamilə dayanmış kimi təsvir oluna bilər.

Müasir tədqiqatlarda zaman kateqoriyasına dair müxtəlif nəzəriyyələr mövcuddur. Bununla belə, ən geniş yayılmış və bir-biri ilə rəqabət aparan modellər xətti və dövri zaman konsepsiyalarıdır. Görünür ki, Ancela Karter dünyagörüş səviyyəsində daha çox dövri zaman modelinə yaxın olmuşdur. Bu bir tərəfdən onun yaradıcılığına sehrlili realizmin təsiri ilə, digər tərəfdən isə bu modelin qadın təcrübəsinə daha uyğun olması ilə izah edilə bilər. Dövri zaman anlayışı daha qədim hesab olunur və sivilisasiyanın ilkin mərhələlərində formalaşmışdır. Bu model şifahi xalq yaradıcılığında, mif və əfsanələrdə öz əksini tapmışdır. Dövri zaman daha sirli və poetik xarakter daşıdığından, yazıçılar tərəfindən tez-tez istifadə olunur.

3. Saat obrazı patriarxal zamanın simvolu kimi

Ancela Karter romanlarında saatların təsviri, onların mexanizmləri və akustik xüsusiyyətləri xüsusi yer tutur. *Nights at the Circus* (1984) əsərində baş qəhrəman Fevvers və

onun müəllimi Lizzi qeyri-adi saatlara malikdirlər və hətta onların vasitəsilə sehrli ayinlər həyata keçirməyə çalışırlar. *Wise Children* (1991) romanında isə fasilələrlə işləyən qədim döşəmə saati meydana çıxır və qəhrəmanlara atalarını xatırladır. *The Passion of New Eve* (1977) əsərində feminist kommunanın lideri zamanlılıqla kişi hakimiyyətinin təzahürü kimi mübarizə aparmağa cəhd göstərir. Bu baxımdan, Karterin feminist mövqedən çıxış edərək xətti zamanı insan varlığını ölçən və kişi tərəfindən yazılmış tarixi təsdiqləyən bir qüvvə kimi qəbul etdiyi ehtimal edilə bilər. Bu kontekstdə *The Magic Toyshop* (1967) romanında yer alan kuku saati xüsusilə diqqətə layiqdir. Bu mexanizm “yorucu tıqqıltı” ilə özünü büruzə verir [5, s.91] və evdə avtoritar Dayı Filipin gəlişini xəbər verir. *The Passion of New Eve* əsərində də oxşar kuku saati şair Zero-nun hələminə məhbus kimi salınmış qadınların zamanını ölçür. Bu cihaz patriarxal strukturların dikte etdiyi ənənələrin qoruyucusuna çevrilir və gənc qadınların həyatını qaranlıq bir rutinin içində sabitləşdirir [3, s.96].

Zamanın hadisələrin gedişini sərt şəkildə müəyyən edən qüvvə kimi təqdimatı *Nights at the Circus* romanında qrafinya P.-nin yaratdığı alternativ həbsxananın təsvirində aydın görünür. Burada “əsas girişin üzərində, zəif işıq buraxan tağın üstündə bir saat asılmışdı [...] məhbuslar bu saatla oyanır, yemək yeyir və hər dözülməz uzun dəqiqəni sayırdılar” [6, s.343]. Bu həbsxana panoptikon prinsipi ilə qurulmuşdur və məhbusları qorxu altında saxlamaqla onların şəxsi azadlığını tamamilə aradan qaldırır. Qapalı həyətin mərkəzində yerləşən şəffaf divarlı otaqdan qrafinya daim məhbusları izləyir, onlar isə eyni zamanda onu müşahidə edirlər [6, s.340]. Qrafinya bu müəssisəni sevmədiyi ərini öldürdüyünə görə hiss etdiyi günahı azaltmaq məqsədilə yaradır və burada saxlanılanlar qətlə ittiham olunan qadınlardır. Əsas cəza hərəkət azadlığının məhdudlaşdırılmasından çox, başqaları ilə - hətta özünə belə əlaqənin mümkünsüz olduğu şəraitin yaradılmasıdır. Məhbuslar daim müşahidə obyektinə çevrilir və bu, onların əsas cəzasına - tam təcrid vəziyyətinə gətirib çıxarır [6, s.342]. Bu kontekstdə həbs müddətini ölçən saat xüsusi simvolik mənə qazanır: zamanın sərt ritmi həm fiziki, həm də psixoloji durğunluq hissi yaradır, onun təsiri isə geri dönməz görünür.

Wise Children romanında saat obrazı da xüsusi diqqətə layiqdir. Qərribə quruluşa malik hündür taxta döşəmə saati XIX əsrdə nümayiş etdirilmiş bir eksponat kimi təqdim olunur. “Bu saatlar mənim (Dora) və Nora üçün bir növ sentimental xatirəyə çevrilib. Onlar bizə atamızdan qalıb. Onun yeganə hədiyyəsi idi və o da səhvən gəlib çıxmışdı. [...] Amma müəyyən vaxtlarda nazik falset səslə zəng çalırlar və həmişə səhv göstərilirlər” [4, s.4]. Bu obyekt kişi hakimiyyətinin simvoluna çevrilir: düzgün işləməsə belə, o, qızlara ata fiqurunu xatırladır. Tədqiqatçı Filimon [2, s.276] qeyd edir ki, bu saat romanda kişi dominantlığının keçmişinə ironik işarə kimi çıxış edir və belə bir nizamın artıq bərpa olunmasının mümkünsüzlüyünü göstərir. Bununla belə, ailə yubileyi zamanı saatin qəfil düzgün işləməsi onun həm keçmiş xatirələri canlandıran, həm də gələcəyə yönələn simvolik funksiyasını ortaya qoyur.

4. Feminist nəzəriyyə perspektivindən zaman

Feminist nəzəriyyədə zaman problemi analiz edilərkən qeyd olunur ki, zamanın xətti müəyyənliyi patriarxal quruluşla bağlıdır. Məsələn, Kristeva [7, s.35] *About Chinese Women* əsərində yazır: “Danışq olmadan zaman yoxdur. Ona görə də ata olmadan da zaman yoxdur”. “Qadınların Zamanı” məqaləsində isə Kristeva göstərir ki, xətti, tarixi, “kişisayağı zaman” dayandırma strategiyaları ilə pozula bilər və dövrü zaman anlayışları kişisayağı tarixi alt-üst edə bilər. Kristeva qadın subyektivliyinin müəyyən dərəcədə həm dövrü, həm də zamanın monumental xarakterini əhatə edən “ölçü” anlayışını dəstəklədiyini bildirir. Dövlər təbiətə uyğun bioloji ritmlərin əbədi təkrarı kimi meydana gəlmiş və xronoloji hadisələrə qarşı müqavimət göstərən bir struktur rolunu oynamışdır. Bununla belə, zaman öz sabit strukturu və monumental prinsiplərinə malikdir, parçalanma və yox olma ilə əlaqələndirilmir [8, s.16].

Feminist və siyasi nəzəriyyəçi Bryson [10, s.45] da zamanın manipulyasiya vasitəsinə çevrilə biləcəyini göstərir və postmodern cəmiyyətlərdə zamanın parçalanmış, həm global, həm də lokal, ənənəvi təqvim və qrafiklərin pozulduğu bir məcraya çevrildiyini vurğulayır. Bəzi nəzəriyyələrə görə, qadınlar zamanı kişilərdən fərqli qavradıqları üçün xətti zaman anlayışını daha “monumental” bir zaman tipi ilə əvəzləyə bilirlər. Cixous-a görə [1, s.882] qadınlar alternativ məntiqə əsaslanaraq hər şeyi strukturlaşdırmaq və rasionallaşdırmaq impulsundan imtina edə bilirlər; bu da homogenləşdirilmiş tarixi zəiflətməyə imkan verir. Nəticədə, qadın qavrayışına xas dövrü, təkrarlanan zaman anlayışı arxaik təcrübədən yaranmış və miflərdə, sehrlə praktikalarda geniş əks olunmuşdur [8, s.17]. Carter-in romanlarında sehrlə realizm elementləri ilə birləşən bu yanaşma, yazıçının mifoloji və nağıl əsaslı zaman anlayışlarına müraciətini izah edir. Lozovik [11, s.13] qeyd edir ki, nağıllarda zaman ya dövrü olur, ya da onun axışı hiss olunmur.

Nəticə. Beləliklə, zamanın xətti determinizmini dekonstruksiya etməklə, Angela Carter qadınları patriarxal tarixi təcrübənin yaratdığı manipulyasiyalardan və bütün proseslərin sərt xronoloji determinizmindən azad etməyə çalışır. Bu müəllif strategiyası həm də fərdi həyat trayektoriyalarını tez-tez formalaşdıran yaş stereotiplərinin aşılması vasitələrindən biri kimi qiymətləndirilə bilər. Bundan əlavə, yazıçı hesab edir ki, rasionallıqla yüklənmiş zaman öz hakimiyyətindən azad edilərsə, onu keçmiş təcrübə prizmasından deyil, gələcək imkanlar baxımından dəyərləndirmək olar. Belə görünür ki, Ma Nelson obrazı vasitəsilə qanadlı Fevvers haqqında danışarkən, Karter [6, s.39] bütün qadınlara müraciət edir: “Əziz balam, bəlkə sən həqiqətən də əsrin bakirə övladısan, öz zamanını gözləyən, heç bir qadının əl-qolu bağlı olmayacağı Yeni Dövrün müjdəçisi”.

Karterin temporallığın ədəbi tədqiqinə verdiyi özünəməxsus töhfə onun nə xətti, nə də dövrü zaman modellərini qadın təcrübəsinin adekvat ifadəsi kimi qəbul etməməsindədir. Bunun əvəzinə, o, paradoksu, pozuntunu və sintezi özündə birləşdirən zaman poetikasını inkişaf etdirir. Zamanın patriarxal intizamının əsas simvollarından biri olan saat onun yaradıcılığında məhz öz funksiyasını yerinə yetirməkdən imtina etməsi, yəni “nasazlığı” vasitəsilə azadlıq alətinə çevrilir. Tarixi irəliləyiş narrativlərinin və ənənəvi gender rollarının əsasını təşkil edən

xronometrik sabitlikləri sarsıtmaqla, Karter alternativ zamanlılıqların yarana biləcəyi mətn məkanları formalaşdırır - bu zamanlılıqlar həm yaddaşı, həm gözləntini, həm dövrü təkrarı, həm xətti transformasiyanı, həm tarixin ağırlığını, həm də dəyişiklik imkanını özündə birləşdirir. Bu mənada onun yaradıcılığı yalnız patriarxal zaman anlayışına feminist tənqid təqdim etmir, eyni zamanda zamanı məhdudiyət deyil, yaradıcı imkanlar məkanı kimi təqdim edən konstruktiv bir baxış da irəli sürür.

Ədəbiyyat

1. Cixous H. (1976), The laugh of the medusa. Signs: Journal of Women in Culture and Society, Vol.1, No.4, 875-893.
2. Filimon E.C. (2014), Heterotopia in Angela Carter's Fiction: Worlds in Collision. Anchor Academic Publishing, 332.
3. Karter A. (1977), The Passion of New Eve. London: Gollancz, 191.
4. Karter A. (1992), Wise Children. London: Vintage, 234.
5. Karter A. (1996), The Magic Toyshop. New York: Penguin Group, 208.
6. Karter A. (2004), Nights at the Circus. Sankt-Peterburq, 479.
7. Kristeva J. (1977), About Chinese Women. London: Marion Boyars, 203.
8. Kristeva J. (1981), Women's time. Signs: Journal of Women in Culture and Society, Vol.7, No.1, 13-35.
9. Бахтин М.М. (2012), Собрание Сочинений, Том.3: Теория Романа (1930-1961 гг.). Москва: Языки славянских культур, 880.
10. Брайсон В. (2011), Гендер и Политика Времени. Феминистская Теория и Современные Дискуссии. Киев: Центр учебной литературы, 248.
11. Лозовик Е.В. (2015), Современная английская литературная сказка в творчестве Нила Геймана. Аннотация диссертации на соискание степени доктора философии в области филологии. Москва: Московский Государственный Педагогический Университет, 18.
12. Лотман Ю.М. (1998), Структура литературного текста. Об Искусстве. Санкт-Петербург, 14-285.